

Emanuela Timotin

FRIGURI ‘FEBRĂ’, SINONIMELE
ȘI CONCURENȚII SĂI ÎN ROMÂNĂ VECHĂ.
EVOLUȚIA UNUI CÂMP ONOMASIOLOGIC*

Câmpul onomasiologic al „febrei” în limba română contemporană este reprezentat de un număr mare de termeni, precum *aprinde*, *arsătură*, *arsoare*, *arsură*, *arșiță*, *arzime*, *căldură*, *dogoreală*, *foc*, *focărie*, *încinteală*, *(în)fierbințeală*, *înfocăciune*, *temperatură* etc., motiv pentru care a făcut deja obiectul unei cercetări autonome, realizate de Lucreția Mareș¹. Varietatea cuvintelor desemnând „febra” în româna contemporană pare a indica eventualele probleme de istorie a limbii pe care le-ar putea dezvălui cercetarea câmpului onomasiologic al „febrei” în româna veche, cu atât mai mult cu cât există diverse tipuri de mărturii istorice datând din secolele al XVI-lea–al XVIII-lea care vorbesc despre această boală sau simptom maladiv. În afara informației furnizate de Cantemir², a unor documente, private sau oficiale, între care ultimele indică acțiunile întreprinse de autorități pentru a reduce epidemiile febrile³, numeroși călători străini în țările române descriu această realitate, dureroasă atât pentru ei, cât și pentru locuitorii ținuturilor pe care le vizitau. Astfel, la începutul secolului al XVI-lea, Francesco Massaro nota că, în urma șederii la un castel înconjurat de mlaștini, fusese cuprins de febră⁴; în veacul al XVII-lea, Paul de Alep evoca un preot a cărui boală febrilă fusese provocată de

* O parte a concluziilor acestei lucrări au fost prezentate într-o comunicare susținută în cadrul celui de-al XXV-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică, Innsbruck, 3–8 septembrie 2007.

¹ *Termeni pentru noțiunea de ‘febră’ în limba română*, în LR, XVII, 1968, p. 25–37.

² „Cu toate acestea, Moldova nu cunoaște multe boli, câteodată, dar arareori, este bătuită de molimă și de friguri rele... Natura frigurilor celor rele este acolo alta, decât în celelalte părți ale Europei. Ele sunt, îndeobște, tare avane, ba chiar aproape pestilențiale, astfel că aceia ce suferă de ele, cei mai mulți, se sting în cea de a treia zi, rari cei care să mai aibă parte de criza celei de a șaptea zile, foarte rari care să-și mai recapete sănătatea”; text preluat din D. Cantemir, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, ediție critică întocmită de D. Slușanschi, București, 2006, p. 32.

³ Pentru aceste documente, vezi V. Gomoiu, Viorica Gomoiu, *Istoria paludismului în România*, Brăila, 1938. Pentru poziția importantă pe care o avea febra în patologia tradițională stă mărturie evocarea sa în poezia populară, conform căreia numai dragostea poate produce suferințe mai mari; vezi V. Gomoiu, Viorica Gomoiu, *Medicina în poezia populară românească*, București, 1938, p. 15.

⁴ *Călători străini despre țările române*, I, volum îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 166–167.

ape nesănătoase⁵; la începutul secolului al XVIII-lea, Friedrich Schwanz von Springfels scria că Oltenia nu cunoștea ciurma, ci febra, rece sau caldă⁶; la sfârșitul aceluiași secol abatele François-Xavier de Feller menționa existența, în Transilvania, a unei inscripții latine consacrate zeiței *Febris: Febrī Divae/ Febrī Sanctae/ Febrī Magnae/ Camilla Amata/ Pro filio/ Male affecto*⁷; în aceeași perioadă, Francesco Grisellini, autorul unei istorii a Banatului, povestea că românii, mai ales cei tineri, suferă de febră⁸.

Termenii latini cu sensul de ‘febră’ care au fost moșteniți în română, *febris*, respectiv *frigora*, sugerează, la rândul lor, importanța studierii diacronice a acestui câmp semantic. *Febris*, care aparține „au stock archaïque des termes latins de pathologie”⁹, se regăsește atât în aromână și meglenoromână, sub formele *h'avră*, respectiv *iavră* ‘febră’, cât și în dacoromână, unde forma *fior* are semnificația ‘frison’. Pentru a desemna „febra”, dacoromâna și meglenoromâna utilizează și termenul *friguri*¹⁰, plural al lui *frig* (< lat. *frigus*) cu schimbare semantică, continuând astfel tendința latinei vulgare din perioada târzie, unde pluralul *frigora* însemna ‘febră’¹¹. Termenul *febră* este un neologism atestat atât în dacoromână, din secolul al XIX-lea¹², cât și în istroromână¹³.

⁵ *Călători străini despre țările române*, VI, partea I, Paul de Alep, îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, București, 1976, p. 141.

⁶ *Călători străini despre țările române*, IX, volum îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, 1997, p. 47.

⁷ *Ibidem*, p. 574; cf. Ch. Daremberg, E. Saglio, éd., *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris, 1896, t. II, 2^e partie, s.v. *febris*, care arată că inscripția este apocrifă.

⁸ *Călători străini despre țările române*, X, 1, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu (redactor responsabil), București, 2000, p. 396.

⁹ Vezi M. D. Grmek, *La dénomination des maladies considérées comme nouvelles par les auteurs antiques*, în G. Sabbah (ed.), *Le latin médical. La constitution d'un langage scientifique*, St.-Étienne, 1991, p. 198.

¹⁰ Pentru *friguri* ca termen comun dacoromânei și meglenoromânei, dar absent din aromână și în istroromână, vezi Th. Capidan, *Meglenoromâni. I. Istoria și graiul lor*, București, 1925, p. 79.

¹¹ Vezi O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I. *Les origines*, Paris, 1901, p. 190. Pentru diferența semantică dintre singularul și pluralul termenului *frig*, vezi Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986, p. 173.

¹² Vezi Sanda Reinheimer-Rîpeanu (sous la direction de), *Dictionnaire des emprunts latins dans les langues romanes*, București, 2004, s.v. *febris*, care notează că dacoromânul *febră* este atestat pentru prima oară în 1813 și că reprezintă un neologism cu etimologie multiplă, latină și italiană. Termenul nu a atras atenția lexicografilor: DA (*Dicționarul limbii române*, II, partea I, F–I, București, 1934) nu îl explică, ci trimite la *friguri*, așa cum fac și dicționarele lui Candrea-Adamescu, Șăineanu și Scriban; vezi I.-A. Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”*. Partea I. *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi*, București, 1931, s.v. *febră*; L. Șăineanu, *Dicționar universal al limbei române*, Craiova, 1922, s.v. *febră*; A. Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Iași, 1939, s.v. *febră*. Termenul *febră* nu este inventariat în dicționarele lui Tiktin sau Ciorănescu; vezi H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, II, București, 1895; Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, 2002.

¹³ Pentru termenul istroromân *febra*, vezi S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici și A. Byhan, București, II, 1926, p. 41; III, 1929, p. 290.

1. Lucrarea de față nu are ca obiectiv principal întocmirea unui inventar exhaustiv de cuvinte aparținând acestei clase semantice¹⁴, ci urmărește să identifice termenii cu sensul de ‘febră’ care se bucură de o utilizare frecventă în limba literară¹⁵, să înțeleagă raporturile lor cu termenii sinonimi din epocă și modul în care un astfel de termen, în urma acestei concurențe, își păstrează sau nu poziția în uzul limbii.

Vor fi analizate trei tipuri de documente: a) diversele ediții ale *Bibliei* și ale cărților liturgice, pentru a identifica un lexic stabil al „febrei”, în condițiile în care aceste scrieri promovează un model fix, constituit în raport cu fixarea normei literare; b) lucrările lexicografice, pentru a repera eventualele serii sinonimice și pentru a determina raporturile dintre termenii utilizați în epocă; c) descântecel, susceptibile să vindece toate tipurile de stări febrile, datorită valorilor curative care le erau atribuite.

2. *Biblia* și *Noul Testament* sunt o sursă privilegiată pentru această cercetare, deoarece vindecarea febrei se numără printre miracolele împlinite de Hristos (*Matei* 8, 14–15, *Marcu* 1, 29–32, *Luca* 4, 38–39) și de apostolul Pavel (*Fapte* 28, 8). Aceste fragmente reprezintă o mărturie importantă pentru înțelegerea frecvenței cu care erau utilizați anumiți termeni cu sensul de ‘febră’, deoarece atât cele trei pericope evanghelice, cât și fragmentul din *Fapte* erau citite în timpul slujbei, așa cum arată preluarea lor în *Evangheliar* și în *Apostol*¹⁶. În plus, în condițiile în care aceste texte au cunoscut mai multe traduceri în românește, bazate pe surse de origine slavă, greacă și, câteodată, chiar latină, analiza lor va arăta în ce măsură traducătorii preferau să utilizeze termeni curenți din româna literară a epocii sau să urmeze fidel modelele utilizate.

În ordine cronologică, primul termen denumind „febra” care apare în literatura secolului al XVI-lea este *foc* (< lat. *focus*). Traducând sl. *огонь* ‘foc, febră’¹⁷, el apare întâi în *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu, tipăritură realizată între 1551–1553 de Filip Moldoveanul, care cuprinde *Evanghelia lui Matei*: „Într-aceea vremea vine Isus în casa lui Pătru și vădzu socra sa dzăcând, ardea ca foc. Și atinse de mâna ei, și o parăsi *foc*. Sculă-să și sluji lui” (f. 19^r)¹⁸.

¹⁴ Lucreția Mareș a început să realizeze un astfel de inventar, dar demersul său este întrucâtva invers celui de față, în măsura în care pleacă de la termenii din româna contemporană care desemnează „febra” și urmărește cele mai vechi atestări ale acestora; vezi Lucreția Mareș, *art. cit.*, p. 31–33.

¹⁵ Ca urmare, această lucrare nu va discuta denumirile specifice terminologiei medicale decât în măsura în care acestea se regăsesc și în alte texte ale epocii.

¹⁶ Aceste cărți de cult, care au cunoscut o utilizare mai largă decât *Biblia* și *Noul Testament*, stipulează că textul din *Matei* se citea în a patra sâmbătă după Rusalii, cel din *Marcu* – în a douăsprezecea joi după Rusalii, cel din *Luca* – în a nouăsprezecea luni după Rusalii, iar fragmentul din *Fapte* – în a șaptea sâmbătă după Paști.

¹⁷ Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum*, Wien, 1862–1865. s.v.

¹⁸ *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. 1551–1553*, Studiu introductiv filologic de acad. E. Petrovici, studiu introductiv istoric de L. Demény, București, 1971, p. 157.

Cuvântul *foc* 'febră' apare, de asemenea, în *Tetraevanghelul* lui Coresi¹⁹ și în *Evangheliarul* lui Radu de la Mănicești din 1574²⁰. Comparația dintre textul coresian și izvodul său arată că termenul *foc* reprezenta tot o traducere a sl. *оґнѣ*²¹. În pericopa din *Luca*, construcția *foc mare* traduce sl. *оґнѣ велиѣ*:

Matei: „În vremea aceea vine Isus în casa lui Pătru. Văzu soacra lui zăcând și de *foc* aprinsă. Și se pipăi cu mâinile de ea, contenise *focul* și se sculă slujii lui” (f. 14^v).

Marcu: „În vremea aceea veni în casa lui Simon și lui Andrei și cu Iacov și cu Ioan. Soacra lui Simon zăcea de *foc* aprinsă și acia grăiră Lui de ea. Și se apropie Isus de rădică ea, prinse-o de mâna ei și o // lăsă ea *focul* acia și slujia lui” (f. 69^v–70^f).

Luca: „În vremea aceea vine Isus în casa lui Simon. Soacra lui Simon era ținută de *foc mare* și rugară el de ea și să sculă pri-nsa, opri *focul* și o lăsă ea. Acia să sculă, slujia lor” (f. 122^r)²².

Același termen, *foc*, se regăsește și în câteva versiuni din *Faptele apostolilor*. Apare întâi în versiunea slavo-română a popii *Bratul*, cu mențiunea că termenul este utilizat la plural, deși traduce singularul *оґнѣм*: „fu tatăl lui Po<p>lie de *focure* și de a lui apei trându a zăcea ținutu” (f. 258)²³. *Foc* este utilizat și în *Apostolul* lui Coresi: „fu tată lu Poplie de *foc* și apă cu trând ținut zăcea” (137)²⁴.

Versiunea *Faptelor* din *Codicele Voronețean*, copiat între 1563–1583, consemnează un alt termen pentru a desemna „febră”, *miață*: „fu tatăl lui Poplie / de *miață* și de apa trândului langed” (f. 49^{r-v})²⁵. Cuvântul *miață*, înregistrat în româna veche cu această unică ocurență unde are sensul de 'febră', desemnează în româna contemporană 'delirul' sau 'tifosul' și este utilizat în regiunile Banatului și Oașului,

¹⁹ Vezi *Tetraevanghelul tipărit de Coresi. Brașov 1560–1561*, comparat cu *Evangheliarul lui Radu de la Mănicești. 1574*, ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București 1963. Pentru argumente privind datarea textului coresian în perioada *post 1551–1553 – ante 1560*, vezi I. Gheție, Al. Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, 1994, p. 67–79.

²⁰ Aserțiunea noastră se bazează pe rezultatele comparației dintre cele două texte întreprinse de Florica Dimitrescu. Pentru raportul dintre aceste două scrieri, vezi, de asemenea, I. Gheție, *Raportul dintre Tetraevanghelul lui Coresi și Evangheliarul din Londra*, în *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 182–195.

²¹ Vezi, pentru comparație, *Tetraevanghelul* slavon tipărit în 1562 de Coresi, CRV 11, f. 7^v, 60^v, 110^v.

²² *Tetraevanghelul tipărit de Coresi...*, *op. cit.*, p. 48, 78, 106.

²³ Utilizăm facsimilele din Biblioteca Institutului de Lingvistică „Jorgu Iordan – Al. Rosetti” din București. Pentru acest manuscris, vezi Gh. Mihăilă, *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul (1559 - 1560)*, în *Studii de limbă literară și filologie*, vol. II, București, 1972, p. 301–345; *idem*, *Primul manuscris românesc precocesian datat: Codicele popii Bratul din Brașov (1559–1560) și sursele sale*, în *Studii de lingvistică și filologie*, Timișoara, 1981, p. 59–103; *Codicele Bratul*, ediție de text de Al. Gafton, Iași, 2003.

²⁴ Vezi *Texte de limbă din secolul XVI*, reproduse în facsimile îngrijite de I. Bianu, vol. IV. *Lucrul apostolesc – Apostolul tipărit de diaconul Coresi în Brașov la anul 1563*, București, 1930, p. 137, zaceala 51. Pentru această această tipăritură coresiană, vezi și I. Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 90–101.

²⁵ Vezi *Codicele Voronețean*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, București, 1981, p. 325–326.

sub forma *(m)niațǎ*²⁶. Cu forma *ńațǎ*, el apare și în aromână²⁷, fiind atestat în *Εἰσαγωγικὴ διδασκαλία Λεξικὸν Τετραγλωσσον* publicat de Daniel Moscopoleanul în 1794²⁸ („și nǎ pidipseaște cu lǎngori, cu pușcl’e, cu *ńațe*”)²⁹, cu sensul de ‘tifos, boală molipsitoare care te face să zaci îndelung în pat’³⁰.

În *Carte cu învățaturǎ*, diaconul Coresi întrebuițează un alt termen cu sensul de ‘febrǎ’, *ognițǎ* (< sl. *огница*): „Cum e amu den mǎncarea ceaia multa aprindere, iarǎ den aprindere se naște *ognițǎ*”³¹. Cuvântul este atestat și azi în Moldova, dar denumește o boală a animalelor domestice, caracterizată prin inflamarea plǎmânilor³².

Secolul al XVII-lea marchează o schimbare importantǎ în dinamica termenilor folosiți pentru a exprima „febrǎ”.

O versiune slavo-română a *Faptelor apostolilor*, copiatǎ în 1646 și conservatǎ în prezent în ms. rom. 85 din Biblioteca Academiei Române, recurge la

²⁶ Vezi Al. Mareș, *Teoria elementelor slave nord-carpătice din vechile texte românești*, în *Studii de limbǎ literarǎ și filologie*, III, București, 1974, p. 276; informațiile sunt preluate și în *Codicele Voronețean*, *op. cit.*, p. 39.

²⁷ Etimologia dacoromânului *(m)niațǎ* și a aromânului *ńațǎ* nu a întrunit consensul specialiștilor, care au optat, de-a lungul timpului, pentru un etimon latin, fie acesta *nex*, *necem* (> **necea febris* > *necea*, dupǎ modelul lui *consobrinum verum* > *ver*), *metus* (> **metea febris*) sau **ignitia ignicia*; pentru o trecere în revistǎ a acestor opinii, vezi Maria Purdela-Sitaru, *Note asupra sensurilor și etimologiei cuvântului rom. miațǎ*, în SCL, XXXIV, 1983, p. 355–357. Recent, în favoarea etimonului **ignitia* s-au pronunțat Valeriu Rusu (*Termeni pentru denumirea tifosului (Pe baza ALR)*, în „Fonetica și dialectologie”, II, 1960, p. 214–215), Mariana Costinescu (*Codicele Voronețean*, *op. cit.*, p. 39), Maria Purdela-Sitaru (*art. cit.*, p. 356–357). Pandelescu Olteanu a avut o poziție echivocǎ cu privire la etimologia termenului, despre care considerǎ cǎ ar fi slavǎ sau necunoscutǎ; vezi P. Olteanu, *Contribuții la studiul slavonismelor lexicale din textele rotacizante. I. Substantivele*, în SCL, XI, 1960, p. 611. Probabil din cauza acestor dispute, s-a considerat, uneori, cǎ termenul are o etimologie necunoscutǎ; vezi DLR, VI, litera M, București, 1965, s.v.; Al. Mareș, *art. cit.*, p. 276.

²⁸ Pentru discuțiile privind datarea primei ediții a lucrării lui Daniel Moscopoleanul, vezi Th. Capidan, *Daniil Moscopoleanul*, în *Limbǎ și culturǎ*, București, 1943, p. 387–397.

²⁹ Vezi P. Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, București, 1909, p. 146. Pentru o ediție recentǎ a lucrării lui Daniel, vezi J. Kristophson, *Das Lexicon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis*, în „Zeitschrift für Balkanologie”, X, 1974, Heft 1. Pentru o analizǎ recentǎ asupra lexicului glosarului lui Daniel, vezi Gr. Brâncuș, *Observații asupra structurii vocabularului aromân în dicționarul lui Daniil Moscopoleanul*, în SCL, XLIV, 1992, p. 39–43.

³⁰ P. Papahagi, *op. cit.*, p. 234. Tache Papahagi îl explicǎ în mod similar, ca ‘tifos, febrǎ tifoidǎ’, în *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, ediția a doua augmentatǎ, București, 1974, s.v. *n’eațǎ*; cf. H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, s.v., care glosează termenul ca ‘Fieber’.

³¹ Vezi Diaconul Coresi, *Carte cu învățaturǎ (1581)*, publicatǎ de S. Pușcariu și Al. Procopovici, vol. I, *Textul*, București, 1914, p. 430. Glosat ca ‘friguri’, termenul a fost inventariat pentru prima oarǎ între termenii de origine slavǎ prezenți în româna secolului al XVI-lea de Ovid Densusianu, în *Histoire de la langue roumaine*, vol. II, *Le seizième siècle*, Paris, 1938, p. 518; vezi, de asemenea, DLR, VII, partea a 2-a, litera O, București, 1969, s.v.

³² *Ibidem*.

un termen nou, *lângoare* (< lat. *languor*), pentru a traduce sl. *орна* ‘febră’: „Tâmplă-se tatăl lui Poplie de *lângoare* și de trândzi de apă era ținuți și dzăcea” (f. 112^{r-v}). Traducând același cuvânt slavon, termenul se regăsește și în alte două versiuni manuscrise ale *Faptelor apostolilor* din Biblioteca Academiei Române: una a fost copiată la o dată necunoscută, în prima jumătate a secolului al XVII-lea (ms. rom. 1252, f. 69^v), iar cea de-a doua datează din 1652 (ms. rom. 69, f. 166^v)³³. Această utilizare arată că *lângoare*, care în secolul al XVI-lea denumea generic orice boală³⁴, cunoaște o specializare semantică spre jumătatea veacului al XVII-lea.

Odată cu tipărirea *Noului Testament* din 1648, în câmpul onomasiologic al „febrei” din româna veche pătrunde un termen nou, *friguri*, utilizat atât în *Evangheliu*, cât și în *Fapte*. Excepție face pericopa din *Matei*, unde cuvântul apare atât la singular, cât și la plural:

Matei: „Și vine Isus în casa lui Pătru, văzu pre soacra lui zăcând în pat, de *friguri*. Și o atinse de mână și lăsă pre ea *frigul*, și să sculă și slujia Lui”.

Marcu: „Și atunceși, ieșind den sinagoga, veniră în casa lui Simon și a lui Andreiu, cu Iacov și Ioan. Iară soacra lui Simon zăcea, de *friguri* prinsă, și numaidecât zisără Lui de ea. Și mearse de o sculă țindu-o de mână și aciași lăsară pre ea *frigurile* și slujia lor”.

Luca: „Iară sculându-să Isus den sinagoga, întra în casa lui Simon, iară soacra lui Simon era prinsă de *friguri* și rugară el pentru ea. Atunci stând El lângă ea și certă *frigurile* și o lăsară pre ea, iară ea numaidecât sculându-să, slujia lor”.

Fapte: „Și fu tatăl lui Poplie cuprinsu de *friguri* și de vintre zăcând”.

O situație aproape similară se regăsește în *Biblia* de la 1688; totuși, în *Evanghelia lui Matei*, pentru a denumi „febra”, traducătorii recurg atât la substantivul *friguri*, cât și la adjectivul participial *înfierbântată* (< vb. *înfierbânta* < adj. *fierbinte*).

Matei: „Și viind Isus în casa lui Petru văzu pre soacra lui zăcând și *înfierbântată*. Și o atinse de mână și lă/să prea ea *frigurile* și să sculă și slujia lui”.

Marcu: „Și îndată ieșind den adunare, veniră în casa lui Simon și a lui Andreiu, cu Iacov și Ioan. Iară soacra lui Simon zăcea de *friguri* prinsă și numaidecât ziseră lui de ea. Și, mergând, o sculă pre ea, țindu-o de mână, și îndată lăsară pre ea *frigurile* și slujia lor”.

Luca: „Și sculându-să Isus den sinagoga, întră în casa lui Simon. Iară soacra lui Simon era prinsă de *friguri foarte* și ruga pre el pentru ea. Și stând asupra ei, certă *frigurile* și o lăsară pre ea, și numaidecât sculându-să slujia lor”.

Fapte: „Și fu tatăl lui Poplie, de *friguri* și de vintre cuprins, zăcea”³⁵.

³³ Pentru o descriere a ms. rom. 85, 1252 și 69, vezi G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I, București, 1978, p. 31–32, 266, 29.

³⁴ O. Densușianu, *op. cit.*, II, p. 451.

³⁵ Texte preluate din *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești, retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod, această ediție văzând acum, din nou, lumina tiparului, cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, 1977, p. 755–756, 775, 792, 854.

În aceste condiții, folosirea exclusivă a cuvântului *foc* în *Evangheliarul* tipărit la București în 1682 pare a actualiza un model din secolul al XVI-lea:

Matei: „În vremea aceea viind Isus în casa lui Petru, văzu pre soacra lui zăcând și fiind arzând cu *foc*. Și să atinse de mâinile ei și o lăsă pre dânsa *focul* și să sculă și slujia Lui”.

Marcu: „În vremea aceeaa veni Isus în casa lui Simon și a lui Andrei cu Iacov și cu Ioan, iară soacra lui Petru zăcea aprinsă cu *foc* și îndată spuseră Lui de dânsa. Și viind, o rădică pre dânsa, apucându-o de mână. Și o lăsă pre dânsa *focul* îndată și slujia lor”.

Luca: „În vremea aceeaa veni Isus în casa lui Simon, iară soacra lui Simon era cuprinsă cu *foc mare* și-L rugară pre Dânsul pentru dânsa. Și stând lângă ea, dojeni *focului* și o lăsă pre dânsa”.

Dacă utilizarea termenului *foc* ‘febră’ diferențiază *Evangheliarul* tipărit la București în 1682 de textele similare imprimare în epocă, ea îl apropie, în același timp, de *Tetraevangheliarele* (slavo-)române manuscrise redactate între jumătatea secolului al XVII-lea și începutul secolului următor. Astfel, *Tetraevangheliarul* slavo-român transcris de Ionașcu din Coiceni în 1677, *Tetraevangheliarul* copiat la mijlocul secolului al XVII-lea și cel copiat de grămaticul Teofil din Rucăr în 1702–1703 recurg la un singur termen, *foc*, pentru a denumi „febra”:

Matei: „Întru vremea aceeaa veni Isus în casa lui Petru și vădzu soacra lui dzăcând și cu *foc* aprinsă. Și se atinse de mâinile ei și o lăsă pre însă *focul*. Și se sculă și-i slujia lui” (f. 10^v–11^r);

Marcu: „Și veni în casa lui Simon și a lui Andrei cu Iacov și cu Ioan. Iar soacra lui Simon zăcea cu *foc* aprinsă. Și-atuncea îi grăiră lui dînsă. Și se apropie Isus de o rădică pre însă și o luă prînsă de mână și o lăsă prînsă atuncea și *focul* și le slujia lor” (f. 53^v);

Luca: „Și întră în casa lui Simon, iar soacra lui Simon era ținută de *foc mare* și-l rugară pre însă dînsă. Și stătu lângă însă de conteni *focului* și o lăsă pre însă și atuncea să sculă de le slujia lor”. (f. 90^v)³⁶.

Totuși, chiar dacă *Evangheliarul* tipărit la București în 1682 și *Tetraevangheliarele* manuscrise din a doua jumătate a veacului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea folosesc exclusiv termenul *foc*, tipăriturile de la sfârșitul veacului al XVII-lea arată rolul privilegiat al cuvântului *friguri* între termenii utilizați pentru a denumi „febra”. Astfel, în *Evangheliarul grec-român* din 1693, tipărit la București, dacă în textul din *Matei* se recurge tot la *foc*, probabil din cauza legăturii strânse dintre termenii grecești *πυρετός* ‘febră’ și *πῦρ* ‘foc’ sau sub

³⁶ Am prezentat fragmentele din ms. rom. 296 Biblioteca Academiei Române, datând de la mijlocul secolului al XVII-lea. Fragmentele corespunzătoare din *Tetraevangheliarul* slavo-român din 1667 și din *Tetraevangheliarul* din 1702–1703 sunt foarte apropiate de cele citate; vezi ms. rom. 497 (f. 36^r, 140^v, 250^r), respectiv 1154 (f. 14^v, 57^v, 160^v) din Biblioteca Academiei Române. Pentru o descriere a acestor trei manuscrise, vezi G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 83, 127, 241. Este interesant de semnalat că *Apostolul* din ms. rom. 1154 (f. 188^r–237^r), datând de la începutul secolului al XVIII-lea, oferă o mărturie directă a concurenței dintre termenii *foc* și *friguri*: astfel, textul manuscris – „și să tâmplă tatăl lui Poplie de era trudit de *foc*” – este glosat marginal în felul următor: „de era cuprinsu de *friguri*”; vezi M. Gaster, *Tetraevanghelul diaconului Coresi din 1561*, București, 1929, p. 239.

presiunea tradiției traducerilor românești, fragmentele din *Marcu* și *Luca* utilizează exclusiv *friguri*³⁷:

Matei: „În vremea aceea viind Isus în casa lui Petru, văzut-au pre soacra lui zăcând și fiind arzând de *foc* (πυρεωυτα). Și să atinse de mâna ei și o lăsă pre dânsa *focul* (ὁ πυρετός) și să sculă și slujia Lui”.

Marcu: „...iară soacra lui Petru zăcea de *friguri* (πυρεωυτα) și îndată spuseră Lui de dânsa. Și viind, o rădică pre dânsa, apucându-o de mână. Și o lăsară *frigurile* (ὁ πυρετός) îndată...”.

Luca: „... iară soacra lui Simon era cuprinsă de *friguri mari* (πυρετο μεγαλο) și rugară pre El pentru dânsa. Și stând lângă ea, dojeni pre *friguri* și o lăsară...”.

Utilizarea termenului *friguri* se generalizează în celelalte ediții ale *Evangheliarului* și *Apostolului*, tipărite în diverse centre tipografice românești între sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului al XIX-lea³⁸. Odată cu impunerea acestui cuvânt, o sintagmă nouă, *friguri mari*, apare recurent în fragmentul din *Luca* și înlocuiește construcțiile utilizate anterior pentru a desemna intensitatea bolii³⁹. Numeroasele ediții ale *Evangheliarului* și *Apostolului* joacă un rol important în fixarea, la nivelul limbii literare, a denumirilor „febrei” și impun un termen stabil pentru a o desemna, *friguri*, respectiv o sintagmă, *friguri mari*, pentru a indica intensitatea sa. Prin utilizarea lor în slujbele religioase, aceste texte întrec prestigiul edițiilor anterioare ale *Noului Testament* și ale *Bibliei* și influențează edițiile ulterioare ale textului sacru. Astfel, cu excepția *Noului Testament* de la București din 1703, care reia fidel textul *Bibliei* din 1688, *Biblia* tradusă la Blaj, în 1795, de Samuil Micu⁴⁰ și cea tipărită la mănăstirea Neamț în 1818 urmează fidel modelul *Evangheliarelor*. Doar în traducerea românească a *Vulgatei*, întocmită în

³⁷ Pentru a evidenția termenii distincți la care recurge traducătorul pentru a transpune în română același termen grecesc, am notat între paranteze, în textul românesc, cuvintele grecești referitoare la „febră”.

³⁸ Aserțiunea se bazează pe studierea *Evangheliarelor* imprimate la Snagov (1697), București (1723, 1742, 1750, 1760, 1775), Râmnic (1746, 1784, 1794), Iași (1762), Blaj (1765, 1776), Sibiu (1806) și Neamț (1821), respectiv pe cercetarea *Apostolelor* tipărite la Buzău (1704, 1743), București (1743, 1774, 1784), Râmnic (1747, 1784, 1794), Iași (1756) și Blaj (1767, 1802).

³⁹ Cf. *supra*, „*foc mare*”, în *Tetraevangelul* lui Coresi, sau „era prinsă de *friguri foarte*”, în *Biblia* de la 1688.

⁴⁰ Această traducere, recent editată (*Biblia de la Blaj. 1795*, ediție jubiliară, cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Lucian Mureșan, Mitropolitul Bisericii Române Unite, Roma, 2000), va perpetua utilizarea termenului *friguri* ‘febră’, deoarece a servit drept model *Bibliei* tipărite în 1819 la Sankt Petersburg, *Bibliei* coordonate de episcopul Filotei al Buzăului, apărute între 1854–1856, și *Bibliei* de la București din 1914; vezi Niculina Iacob, *Limbajul biblic românesc (1640–1800). Aspecte ale evoluției limbii române literare până la 1840*, vol. I, Suceava, 2001, p. 7; ead., *Biblia de la Blaj (1795). Moment de referință în cultura românească*, Conferințele Academiei Române, București, 2004, p. 19–23.

1760–1761 la Blaj⁴¹, deși *friguri* este utilizat ca în *Evangheliare*⁴², sintagma *friguri mari* devine, în fragmentul din *Luca*, *mari friguri*, fără îndoială datorită fidelității traducătorului față de textul original:

„Și sculându-să Isus din sinagoga, au intrat în casa lui Simon. Iară soacra lui Simon era prinsă de *mari friguri* și s-au rugat Lui pentru ea. Și, stând lângă ea, au poruncit *frigurilor* și o au lăsat...”; cf. „Surgens autem Jesus de synagoga, introivit in domum Simonis. Socrus autem Simonis tenebatur *magnis febribus*, et rogaverunt illum pro ea. Et stans super illam, imperavit *febri*: et dimisit illam...”⁴³.

2.1. Lexicoanele redactate în secolele al XVI-lea–al XVIII-lea reprezintă o sursă importantă pentru a identifica termenii din epocă cu sensul de ‘febră’; ele oferă, în același timp, posibilitatea de a surprinde eventuala concurență dintre aceștia.

În secolul al XVI-lea, termenii românești care apar ca glose în marginea unor manuscrise slavone sau în dicționarele slavo-române nu privesc niciodată noțiunea de ‘febră’⁴⁴. O situație similară regăsim în anumite lexicoane slavo-române din secolul al XVII-lea, al căror model îl reprezintă dicționarul slavo-rus al lui Pamvo Berânda, apărut la Kiev în 1627⁴⁵.

Totuși, în dicționarul redactat în 1649 de Mardarie Cozianul, *жегавица* ‘febră’⁴⁶ este tradus prin *lângoarea* (< lat. *languor*)⁴⁷. Scribul utilizează încă o dată același cuvânt pentru a traduce *огница* ‘febră’⁴⁸. Într-un alt dicționar de acest tip,

⁴¹ *Biblia Vulgata. Blaj 1760–1761*, București, 2005, 5 vol.

⁴² Termenul *friguri* apare în toate contextele referitoare la boala soacrei lui Petru: *Matei* 8, 14–15: „Și venind Isus în casa lui Petru, au văzut pre soacra lui zăcând și prinsă de *friguri*. Și au atins mâna ei și o au lăsat *frigurile*...” (*ibidem*, vol. 5); cf.: „Et cum venisset Jesus in domum Petri, vidit socrum ejus jacentem et *febricitantem*; et tetigit manus ejus, et dimisit eam *febris*...” (text preluat din *Biblia Sacra Vulgatae Editionis Sixti V et Clementis VIII*, Pont. Max. auctoritate recognita, editio nova, Viennae, 1863).

⁴³ Textul latin este preluat din *ibidem*.

⁴⁴ Cf. E. Kałużniacki, *Ueber ein kirchenslavisch-rumänisch Vocabular*, în „Archiv für slavische Philologie”, 1894, p. 46–53; I. Bogdan, *Glose române într-un manuscris slavon din secolul XVI*, în *Scrieri alese*, cu o prefață de E. Petrovici, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, 1968, p. 542–558; D. Strungaru, *Începuturile lexicografiei românești*, în „Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 141–147. Pentru o descriere sintetică a lexicoanelor din secolul al XVI-lea, vezi M. Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I, București, 1966, p. 7; Gh. Mihăilă, *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești*, București, 1973, p. 161–162.

⁴⁵ Pentru o descriere generală a acestor dicționare, vezi Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc și tâlcuirea numelor din 1649*, publicate cu studiu, note și indicele cuvintelor românești de Gr. Crețu, București, 1900, p. 28–57; M. Seche, *op. cit.*, p. 7–8; D. Strungaru, *art. cit.*, p. 148–153; Gh. Mihăilă, *op. cit.*, 1973, p. 162. Pentru studii consacrate acestor lexicoane, vezi I. Bogdan, *Un lexicon slavo-român din secolul XVII*, în *op. cit.*, 1968, p. 559–567; Mardarie Cozianul, *op. cit.*, p. 24–28; С. Н. Чебанъ, *Славяно-румынскій словарь*, în *Русск. Филологич. Вѣстника*, Varsovie, 1914.

⁴⁶ Termen glosat ca ‘*πυρετός*, febris’ în Fr. Miklosich, *op. cit.*, s.v.

⁴⁷ Mardarie Cozianul, *op. cit.*, p. 140, s.v.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 190, s.v. Termen glosat ca ‘*πυρετῆς*, febris’ în Fr. Miklosich, *op. cit.*, s.v.

Lexicon compendiarium Latino-Valachicum, redactat în 1759–1765⁵⁵, continuă tradiția utilizării exclusive a termenului *friguri*, folosit pentru a transpune în românește două cuvinte și două expresii: *febris* și derivatul său *febricito* sunt traduse respectiv prin *friguri* și ‘mă prind *frigurile*’, iar *decessio febrium* și *discessit a me febris* sunt transpuse prin ‘lăsare *frigurilor*’ și ‘m-au lăsat *frigurile*’⁵⁶.

Totuși, alte lucrări lexicografice din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea diversifică inventarul termenilor care desemnează *febra*, iar termenul *friguri* intră în noi raporturi de concurență cu aceștia.

Glosarul italian-român de la Göttingen, redactat în 1770⁵⁷, este prima lucrare lexicografică care diferențiază stările febrile, deoarece recurge la termeni distincți pentru a denumi trei tipuri de afecțiuni febrile. Astfel, ‘febre fredda’ este glosată prin *friguri*; ‘febre acuta’ prin *languore*, formă a lui *lângoare*, iar ‘febre calda’ prin *scerbentala*, formă a lui *fierbințeală*.

Dicționarul slavo-român din 1778 alcătuit de ieromonahul Macarie⁵⁸ lasă să transpară aceeași atenție acordată clasificării maladiilor febrile, care se manifestă, la nivel lingvistic, prin diversificarea termenilor care denumesc *febra*. Astfel, după ce termenul slavon *жегавица* ‘febră’ este tradus atât printr-un derivat al lui *foc*, *înfocarița*, cât și prin *frigurile* (f. 194^v), scribul lărgeste seria sinonimică a termenului *friguri*, utilizând *focariță* și *fierbințeală*, pentru a traduce *жегавица* и *нмѣю* ‘amu *focariță*, amu *friguri*, cuprins sânt de *fierbințeală*, de *friguri*, mă prindu *frigurile*’ (f. 194^v–195^r). Copistul utilizează exclusiv *friguri* pentru a traduce *огнавица* ‘*frigurile*, boala și prinderea *frigurilor*’, și *огнавицею болю* ‘bolescu de *friguri*, iar sintu bolnav de *friguri*, mă prind *frigurile*’, dar pentru a exprima un grad superlativ al maladiei febrile recurge la termenul *lângoare*: *огнавица* *злеж* ‘*friguri* reale, *friguri* cumplite, *lângoare*’.

⁵⁵ Vezi Grigore Maior, *Institutiones lingvæ Valahicæ, Lexicon compendiarium Latino-Valachicum*, ediție, studiu introductiv, note și indice de A.-M. Gherman, Alba Iulia, 2001.

⁵⁶ *Ibidem*, s.v. *discedo*.

⁵⁷ Paternitatea și data redactării dicționarului nu au întrunit consensul specialiștilor: în opinia lui G. Piccillo, textul a fost scris în 1770 de misionarul Antonio Maria Mauro; vezi G. Piccillo, *Il ms. romeno Asch 223 di Göttingen (sec. XVIII)*, în „Travaux de linguistique et de littérature” edités par le Centre de Philologie et de Littératures romanes de l’Université de Strasbourg, XXV, 1987, p. 14–20; cf. recenzie lui Gh. Chivu în SCL, XL, 1989, p. 163, căruia i se pare neconvingătoare demonstrația privind paternitatea lexiconului. Primul editor al textului, Ștefan Pașca, a considerat că dicționarul a fost redactat de venețianul Francantonio Minotto între 1771–1772; vezi Șt. Pașca, *Manuscrisul italian-român din Göttingen*, în „Studii italiene”, N.S., 2, 1935, p. 119–136. Manuscrisul fusese descris de N. Iorga, în *Manuscripte străine din biblioteci străine relative la istoria românilor*, în „Analele Academiei Române”, Secția istorică, Seria a II-a, XX, 1899, p. 197–203.

⁵⁸ Acest dicționar, care urmează modelul lucrării lui Staicu Grămăticul, este conservat în ms. rom. 2252 al Bibliotecii Academiei Române din București; pentru descrierea sa, vezi B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, vol. II, ediție și studiu introductiv de Gr. Brâncuș, București, 1974, col. 1259; Mardarie Cozianul, *op. cit.*, p. 55–56; M. Seche, *op. cit.*, p. 14; Gh. Mihăilă, *op. cit.*, 1973, p. 62.

Dicționarul grec-român folosit de monahii traducători din comunitatea lui Paisie Velicikovski, redactat în 1796⁵⁹, lărgeste, la rândul său, inventarul de termeni denumind *febra*. Cu excepția lui *πυρεταίνω*, explicat prin ‘mă prindu *frigurile*’, definițiile altor trei termeni grecești confirmă poziția importantă pe care încep să o dețină în limba literară derivate ale adjectivului *fierbinte*, *fierbințeală* și *înfierbânta*, care, contextual, au sensurile de ‘febră’, respectiv de ‘a avea febră’. Astfel, *πυρετός* este tradus prin ‘*friguri* sau *fierbințeală*’; *θέρμη* prin ‘*fierbințeală*, *friguri*’, iar *θερμαινόμεαι* prin ‘*mă înfierbântu, mă prindu frigurile*’⁶⁰.

Probabil că asociația dintre pluralul *friguri* ‘febră’ și singularul *frig*, a condus la apariția unor confuzii într-un glosar francez-grec-român din aceeași perioadă⁶¹, unde regăsim utilizarea corectă a termenului românesc, în situația în care *fièvreux* este tradus prin ‘aducător de *friguri*’, dar și două traduceri eronate, în cazul în care *frileux* (< lat. *frigorosus*) este tradus prin ‘temător de *friguri*’, iar *morfondu*, participiu al lui *morfondre*, atestat în secolul al XVI-lea cu sensul de ‘a (i) se face frig’, este explicat prin ‘cuprinsu de *friguri*’.

2.2. Descântecelor conservate în manuscris reprezintă, la rândul lor, o sursă importantă pentru studierea acestui câmp onomasiologic, deoarece numeroase asemenea texte sunt considerate susceptibile de a vindeca febra. Am inventariat cincisprezece descântece, conservate în manuscrise redactate în secolele al XVIII-lea–al XIX-lea, care recurg cu precădere la termenul *friguri*⁶². Același cuvânt apărea, de altfel, și în *Indicele de cărți interzise*, tradus între 1667–1669 de Staicu Grămăticul, care atrăgea atenția asupra răspândirii unor astfel de texte magice în literatura epocii⁶³:

„Sântu iar ș-alte între dumnezeiasca scriptură scripturi minciunoase de eretici scrise spre pacoste neștiuților în care sântu [...] *molitve minciunoase de friguri*...”⁶⁴.

⁵⁹ Vezi *Dicționar grec-român după alfabet*, ediție de Lia Brad Chisacof, București, 2005.

⁶⁰ Este în egală măsură posibil ca autorii care fac asemenea clasificări, anume autorul dicționarului italian-român și scribii dicționarului grec-român, să fi cunoscut distincția, curentă în lumea greco-romană, între febra caldă și febra rece. Această distincție fusese preluată și de Teodor Corbea care traducea *querceraeus, -a, -um ut febris quarcera* prin ‘*friguri tremurătoare*’, iar *causodes* prin ‘*friguri asudătoare*’, urmând modelul dicționarului lui Albert Szenci Molnár, unde lat. *quercereus, -a, -um ut febris querecta* corespundea gr. *φρικοςης*, iar lat. *causodes* – gr. *καυσοδης*. Am utilizat a doua ediție a dicționarului lui Albert Szenci Molnár, *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum*, Hanovia, Willerian, 1611.

⁶¹ Pentru acest glosar, redactat în secolul al XVIII-lea, la o dată necunoscută, vezi N. Iorga, *Alte știri despre literatura românească în secolul al XVIII-lea*, „Revista Istorică”, VII, 1921, p. 106–116.

⁶² Aceste texte au fost analizate și editate în Emanuela Timotin, *Limba descântecelor românești*, Teză de doctorat, Universitatea din București, 2007, p. 91–116, xxviii–xlii.

⁶³ Pentru o ediție recentă a acestui text, vezi Al. Mareș, *Considerații pe marginea indicelui de cărți oprite din secolul al XVII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXIII, 2005, p. 276–279.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 276. Termenul *friguri* apare și în alt capitol al *Indicelui*, care aduce în discuție puterea atribuită sfântului Sisinie de a vindeca febra: „Că grăiaște acest ticălos că șezând sfântul Sisinie pre muntele Sinaei și pre un înge<r> Sihail numeaște, care iaste spre zmințeală a mulți oameni, și șapte feate ale lu Irod cu *frigurile* băsnuiia răul...”; *ibidem*, p. 278.

Una dintre redacțiile descântecelor manuscrise contra febrei, ilustrată prin cinci texte⁶⁵, face apel exclusiv la termenul *friguri* pentru a denumi această maladie, dar propune, în același timp, o clasificare a stărilor febrile, realizată întotdeauna prin construcții al căror element central este termenul *friguri*. Două manuscrise (1739, 3944) utilizează calcuri precum *friguri de trei zile* și *friguri de patru zile* pentru a exprima în română termenii latini *tertiana* și *quartana*⁶⁶ și recurg la sintagma *friguri de toate zilele* pentru a denumi ‘febra cotidiană’⁶⁷. Din 1805, descântecele manuscrise dezvoltă tipologii specifice și creează clasificări ale bolilor febrile în funcție de momentele zilei:

„să poruncești frigurilor, cele de dimineață, de la prânzi, de la neamiiazi, // de la chindie, de la apusul soarelui, de la cină, de la mezul nopții, de la cântarea cocoșilor, de la vărsatul zorilor, de la răsăritul soarelui” (ms. 2226, f. 56^v–57^r).

Această modalitate de a distinge între stările febrile nu este specifică, totuși, descântecelor manuscrise românești, căci clasificări similare se regăsesc și în textele magice medievale:

„adiuro te frigore rus per patrem et filium et spiritum sanctum per tria testimonia per quatuor evangelista per XII prophetas per angelos celi per cardines mundi per quem deus fecit mundum siue biduanus siue triduanus [sic] siue quadriduanus siue meridianus siue nocturnus siue in die siue in nocte ut amplius non noceatis isto homini”⁶⁸.

Un text tardiv, redactat la mijlocul secolului al XIX-lea, lărgeste o dată în plus clasificarea stărilor febrile:

⁶⁵ Textele sunt conservate în ms. rom. 1739 (f. 24^v), 3944 (f. 89^v), 1517 (f. 43^r), 2226 (f. 56^v–57^r) și 5188 (f. 46^v) ale Bibliotecii Academiei Române din București. Două dintre ele (ms. rom. 1739, 3944) au fost redactate între 1778 și sfârșitul veacului al XVIII-lea, iar celelalte în secolul următor.

⁶⁶ Pentru rolul acestor calcuri în terminologia medicală, vezi Gh. Chivu, *Stilul celor mai vechi texte științifice românești (1640–1780). IV. Stilul textelor medicale*, în LR, XXX, 1981, p. 223. Prezența construcției *friguri de patru zile* arată că *cfartana*, neologismul utilizat de Cantemir la începutul secolului al XVIII-lea (vezi N.A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, p. 54) nu fusese asimilat în limba literară. El pare a nu fi intrat, de altfel, nici în terminologia medicală, deoarece neologismul, sub forma *cartana*, explica sintagma sinonimă într-un manuscris medical: „frigurile de a patra zi, adică cartana”; vezi P. Samarian, *Medicina și farmacia în trecutul românesc. 1382–1775*, vol. I, Călărași, 1938, p. 331. În legătură cu acest manuscris, despre care s-a considerat că ar fi fost redactat pe la 1760, N. A. Ursu a demonstrat recent că datează de la începutul secolului al XIX-lea; vezi N. A. Ursu, *Meșteșugul doftorilor, primul tratat de medicină în limba română, tradus din grecește de doctorul muntean Ștefan Vasile Episcopescu, între anii 1805 și 1817*, în LR, LV, 2006, p. 403–416.

⁶⁷ Sintagma apărea și în dicționarul lui Teodor Corbea, unde ‘prindere de *friguri de toate zilele*’ traducea *amphemerinus* (vezi Teodor Corbea, *op. cit.*, s.v.), dar și în textul medical deja amintit (vezi Samarian, *op. cit.*, p. 331). Pentru construcții precum *cotidiana/quotidiana febris* sau *febris amphemerinos*, care exprimau în latină această formă febrilă, vezi D. Bégnu, *Un exemple d’exploitation de la base d’Esculape: une liste des noms de maladie*, în Armelle Debru, G. Sabbah (ed.), *Nommer la maladie. Recherches sur le lexique gréco-latin de la pathologie*, St.-Étienne, 1998, p. 172–200.

⁶⁸ Textul datează din secolul al IX-lea și a fost preluat din Verena Holzmann, „*Ich beswer dich wurm vnd wyrmin*”. *Formen und Typen altdeutscher Zaubersprüche und Segen*, Bern, 2001, p. 160.

„frigurile cele din ceea zi, și cele din a doo zi, și cele din a treie zi, și cele din toate zilele, și cele din noapte, și cele din mezul nopții, și cele din toate nopțile, și cele din somn, și cele prin osteneală, și cele din tot feliul și chipul” (ms. rom. 5188, f. 46^v).

O altă redacție de descântece de friguri, ilustrată de texte datând din ultimul sfert al veacului al XVIII-lea (ms. 1739, 3944), recurge la un termen inedit pentru a denumi febra: *iezeri*, termen care provine din paleosl. *кєзеро*, ‘lac’, ‘gheena’⁶⁹. În condițiile în care termenul românesc *iezer* are semnificația de ‘lac, tău, lac adânc, pe care sătenii îl cred fără fund și în care locuiesc balaurii; ochi de mare; lac de munte; loc băltoș, mocirlos; gheena’⁷⁰, această denumire pare a se face ecoul credințelor în etiologia lacustră a febrei.

Descântecel din codicele redactate la începutul veacului al XIX-lea aduc și ele mărturii interesante pentru cercetarea de față în măsura în care utilizează formule specifice altor tipuri de texte analizate aici. Astfel, un text bazat pe evocarea vindecării miraculoase a soacrei apostolului Petru (ms. rom. 1118, f. 40^f) folosește sintagma *friguri mari*, ceea ce sugerează că modelul său îl reprezenta fragmentul corespunzător din *Evanghelia lui Luca*⁷¹. Construcția *friguri mari* va continua să fie folosită, chiar în afara contextului evanghelic, și apare către mijlocul secolului al XIX-lea în titlul unui descântec care descrie întâlnirea dintre Hristos și femeia samariteancă: *Doftorie pentru friguri mari* (ms. rom. 2980, f. 2^f).

Asociația dintre *friguri* și *lungoare*, care se regăsea deja în lexiconul italian-român din 1770 și în dicționarul slavo-român din 1778, re apare într-un descântec copiat în 1825–1826, în care cele două cuvinte figurează într-o serie enumerativă: „și-i izbăveaște pre toți cei ce zac și pățimescu *de friguri și de lungoare* și de farmece” (ms. 5706, f. 57^v).

3. Analiza acestor trei tipuri de surse, religioase, lexicografice și magice, arată că în româna veche clasa onomasiologică a *febrei* cunoaște un inventar de termeni cu o dinamică proprie, în raport cu evoluția limbii literare.

În literatura română a secolului al XVI-lea sunt atestați mai mulți termeni cu sensul de ‘febră’. Cel mai frecvent este un termen polisemantic de origine latină, *foc*, care, în textele religioase unde primește semnificația ‘febră’, traduce sl. *огнь* ‘foc’, ‘febră’. Avem a face cu un calc semantic, izvorât din fidelitatea față de modelul slavon al textului sacru. În favoarea acestei afirmații stă faptul că, în secolul al XVII-lea, pentru a transpune în română un alt termen slavon cu sensul de ‘febră’, *жегавица*, se recurgea la sintagma *boala focului*, înlăturându-se astfel orice ambiguitate cu privire la semnificația contextuală a cuvântului *foc*. Două derivate

⁶⁹ Fr. Miklosisch, *op. cit.*, s.v.

⁷⁰ DA, s.v.

⁷¹ Influența textului biblic asupra descântecelor nu este surprinzătoare, dat fiind succesul de care anumite fragmente evanghelice, precum începutul *Evangheliei lui Ioan* (*In principium erat verbum*), s-au bucurat în istoria magiei curative, și în condițiile în care fragmentul din *Luca* despre vindecarea febrei era considerat în epoca medievală de Biserica catolică ca o modalitate licită la care se putea recurge pentru vindecarea acestei boli; vezi, în această privință, C. Lecouteux, *Charmes, conjurations et bénédictions. Lexique et formules*, Paris, 1996, s.v. *fièvres*.

ale lui *foc* cu sensul de ‘febră’, *focariță* și *înfocariță*, traduc, la rândul lor, termeni slavoni, fiind atestați în dicționarul slavo-român din 1778⁷². Dacă utilizarea termenului *foc* ‘febră’ în limba veche pare a fi cultural determinată, folosirea sa în terminologia contemporană a „*febrei*” are cauze diferite și se explică atât prin influența limbilor slave învecinate, cât și printr-o dezvoltare semantică internă, fondată pe asimilarea dintre foc și temperatura ridicată, specifică bolilor febrile⁷³.

Secolul al XVII-lea marchează o cezură în dinamica termenilor folosiți pentru a denumi *febra*. În limba literară pătrunde un termen nou, *friguri*, care, așa cum a arătat examinarea surselor din secolele al XVII-lea–al XVIII-lea, va cunoaște o utilizare impresionantă: acesta este folosit exclusiv în toate edițiile românești ale *Bibliei*, în toate edițiile *Evangheliarului* și *Apostolului* tipărite începând cu secolul al XVIII-lea, în întreaga lexicografie latino-română, precum și în glosarul francez-grec-român din veacul al XVIII-lea. De asemenea, are rolul de centru de grup al sintagmelor care descriu tipologii ale maladiilor febrile.

Tot la jumătatea veacului al XVII-lea, un alt termen pătrunde în câmpul onomasiologic al febrei: *lângoare*. Cuvântul, care în veacul al XVI-lea avea sensul generic de ‘boală’, sens atestat, de altfel, și în aromână și meglenoromână⁷⁴, a cunoscut o importantă evoluție semantică. În secolul al XVII-lea, avea sensul de ‘febră’, așa cum atestă atât trei versiuni manuscrise ale *Faptelor*, unde traducea sl. *огнь*, cât și dicționarul lui Mardarie Cozianul din 1649, unde traducea *жегавица* și *огница*; în secolul următor, desemna o ‘febră de o acuitate specială’, conform unui dicționar italian-român din 1770, unde traducea ‘febre acuta’, respectiv unui dicționar slavo-român din 1778, unde *огнавица* *ꙗлѣж* era transpus prin ‘friguri reale, friguri cumplite, lângoare’⁷⁵. Cuvântul apare și în limba contemporană, pentru a desemna tifosul⁷⁶.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, trei dicționare – italian-român din 1770, slavo-român din 1778 și grec-român din 1796 – stabilesc constant o relație de sinonimie între *friguri* și *fierbințeală*, care traduc termeni desemnând *febra*. Se pare că începând cu această perioadă, la nivelul limbii literare se manifestă tendința de a atribui cuvântului *friguri* un sens suplimentar, care coincide cu singularul său, *frig*, de unde distincția legitimă între *friguri* și *fierbințeală*, care devin termeni cu distribuție complementară pentru a exprima „febra”. Cu sensul de ‘febră’,

⁷² Cuvintele nu sunt glosate în DA; cf. DA, s.v. *focărițe* ‘chibrituri’.

⁷³ Observația îi aparține Lucreției Mareș (*art. cit.*, p. 33) și se sprijină pe utilizarea termenului *foc* ‘febră’ în Maramureș și Banat. Pentru folosirea termenului și în Oltenia, vezi *Noul Atlas Lingvistic Român. Oltenia*, București, 1967, harta 133. În opinia noastră, utilizarea termenului *foc* cu sensul de ‘febră’ în aromână (vezi T. Papahagi, *op. cit.*, s.v.) se explică, de asemenea, prin influența limbilor învecinate și prin evoluție internă.

⁷⁴ Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 179.

⁷⁵ Textul medical de la începutul veacului al XIX-lea pare a atribui un sens similar cuvântului *lângoare*, așa cum arată construcția „lângoare și frigurile cele cumplite”; vezi P. Samarian, *op. cit.*, p. 331.

⁷⁶ Termenul pare a fi fost utilizat cu acest sens de către scriitorii moldoveni încă din secolul al XVII-lea; vezi DA, s.v.; pentru folosirea sa în româna contemporană, vezi V. Rusu, *art. cit.*, p. 209–219.

fierbințeală era deja folosit, sporadic, atât în Moldova, din secolul al XVII-lea, de scriitori precum Miron Costin și Dimitrie Cantemir, cât și în Țara Românească, începând cu a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, unde este atestat în scrieri medicale⁷⁷. Derivatul său, *înfierbântat(ă)* apăruse deja în *Evangelia lui Matei a Bibliei* de la 1688. Utilizările lui *fierbințeală* 'febră' în limba veche, coroborate cu observația că în secolul al XX-lea, conform anchetelor dialectale, termenul era răspândit într-o vastă regiune a Dacoromaniei⁷⁸, sugerează că acesta făcea parte din lexicul popular al *febrei* din româna veche și că a fost asimilat treptat în limba literară, pentru a ajuta la diferențierea a două tipuri de stări febrile⁷⁹.

Dacă acești termeni constituie un lexic stabil pentru denumirea „febrei” în româna veche, alte cuvinte sunt utilizate ocazional pentru a descrie aceeași patologie.

Astfel, lexicului „febrei” din secolul al XVI-lea îi aparține și termenul *miață*, foarte probabil de origine latină, cum sugerează prezența sa în dacoromână și aromână. Cuvântul, a cărui unică ocurență în româna veche semnifică 'febră', păstrează această semnificație în limba contemporană, atunci când desemnează o maladie cu simptomatologie febrilă, tifosul. Termenul de origine slavă *ogniță* figurează între denumirile „febrei” din aceeași perioadă, utilizarea sa fiind, foarte probabil, rezultatul influenței originalului slavon; el continuă să fie folosit și în româna contemporană, regional și cu un sens modificat.

La sfârșitul secolului al XVII-lea, *căldură* este atestat cu sensul de 'febră' la Radu Greceanu⁸⁰, o utilizare prin care dacoromâna se apropie atât de aromână⁸¹, dar și de limbile romanice contemporane⁸². De la mijlocul veacului al XVIII-lea sunt consemnați alți termeni pentru a desemna „febra”, precum *arsură*⁸³ sau *iezer*, ultimul specific descântecelor.

4. În concluzie, spre deosebire de româna contemporană, clasa onomasiologică a „febrei” cuprinde un număr mult mai redus de termeni în româna

⁷⁷ Vezi Lucreția Mareș, *art. cit.*, p. 31.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 25.

⁷⁹ Pentru a denumi *febra caldă* și *febra rece*, latina făcea apel fie la construcții precum *febris frigida*, respectiv *incendiosus (morbus) causus* (vezi D. Bégnu, *art. cit.*, p. 181, 183), fie la adjective antonime, așa cum arată un text magic din secolul al XIV-lea: „Obsecro, Domine, quicumque hec secum scripta portaverit, non possint ei nocere *febres calide nec frigide*...”; text preluat din Lea T. Olsan, *Latin Charms in British Library, ms. Royal 12.B.XXV*, în „Manuscripta”, XXXIII, 1989, p. 119–128.

⁸⁰ Vezi DA, s.v.

⁸¹ Așa cum arată exemplul: „avum *călduri mări*”, preluat din T. Papahagi, *op. cit.*, s.v. *căldură*.

⁸² Lucreția Mareș (*art. cit.*, p. 36) a arătat că folosirea rom. *căldură* 'febră' corespunde utilizării contemporane a sard. *kallentura* și a sp. *calentura*.

⁸³ Această atestare a cuvântului cu sensul de 'febră' într-un manuscris medical muntenesc de la mijlocul veacului al XVIII-lea, a fost considerată un calc de N. A. Ursu, în *op. cit.*, p. 56; cf. Lucreția Mareș (*art. cit.*, p. 32–33), care, plecând de la observația că termenul este folosit în mod similar în Muntenia, în româna contemporană, consideră că traducătorul manuscrisului l-ar fi folosit deoarece îl cunoștea din vorbirea curentă.

veche. Din secolul al XVII-lea, *friguri*, continuatorul lat. *frigora*, devine termenul utilizat cu predilecție în limba literară, înlocuind termenul *foc*, folosit frecvent în veacul al XVI-lea în texte religioase tributare unui model slavon. Totuși, în pofida poziției sale puternice în sistemul limbii, *friguri* va avea concurenți puternici: în secolul al XVII-lea și chiar în primul deceniu al veacului următor, *foc* continuă să fie utilizat intens la nivelul textelor religioase tributare unui model slavon care sunt difuzate pe cale manuscrisă; din secolul al XVII-lea, *lângoare* desemnează, la rândul său, ‘febra’, dar sensul său va evolua spre o specializare mai strictă; în secolul al XVIII-lea, *fierbințeală*, aparținând, probabil, limbii populare, apare în limba literară, intrând în raport de distribuție complementară cu *friguri*. Alți termeni cunosc o existență mai degrabă pasageră: *căldură* și *arsură* sunt atestați sporadic în operele literare, *focariță* și *înfocariță* sunt traduceri ocazionale ale unor termeni slavoni, *ogniță* și *miață* cunosc o unică atestare cu sensul de ‘febră’, *iezer* pare specific textelor magice.

Astfel, istoria numelor „febrei” în româna veche se suprapune, din mai multe puncte de vedere, cu istoria cuvântului *friguri*, o istorie care continuă și astăzi în limba literară, unde termenul este folosit în textele de cult.

FRIGURI ‘FIÈVRE’, SES SYNONYMES ET SES CONCURRENTS EN ROUMAIN ANCIEN.
L’ÉVOLUTION D’UN CHAMP ONOMASIOLOGIQUE

(Résumé)

L’auteure étudie la dynamique des termes roumains désignant la *fièvre* en roumain ancien (XVI^e–XVIII^e siècles) à partir des données des textes religieux, des ouvrages lexicographiques et des charmes manuscrits. L’examen montre qu’au XVI^e siècle l’usage fréquent du mot *foc* (< lat. *focus*) est culturellement déterminé, mais qu’à partir de 1648 *friguri* (< lat. *frigora*) devient le terme le plus utilisé dans la langue littéraire pour dénommer la « fièvre ». L’analyse porte également sur la concurrence entre *friguri* et d’autres termes comme *lângoare* et *fierbințeală*, et traite d’autres mots à usage occasionnel, comme *arsură*, *căldură*, *iezer*, (*în*)*focariță*, *miață*, *ogniță*.

Cuvinte-cheie: onomasiologie, sinonimie, secolele al XVI-lea–al XVIII-lea, patologie, febră, texte religioase, dicționare, descântece.

Mots-clés: onomasiologie, synonymie, XVI^e–XVIII^e siècles, pathologie, fièvre, textes religieux, dictionnaires, charmes.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13